

Perloff, M. 2020. The Legal, the Ethical, and the Aesthetic: The Case of Gustav Klimt's Woman in Gold. *Forum for World Literature Studies*. June. Vol. 12. Nr. 2, P. 189.

Rabl, Ch. & Welsch, R. 2005. Der Fall Klimt/Bloch-Bauer — Die rechtliche Problematik der Klimt Bilder im Belvedere. Wien: Manz Verlag.

Raggam-Blesch, M. & Uhl, H. 2021. *Wien als Modell der Judenverfolgung 15. Oktober* [Online]: Available at: <http://surl.li/omabj>

Talos, E. & Hanisch, E. & Neugebauer, W. 2000. NS-Herrschaft in Österreich. Ein Handbuch Wien S. 767–770.

Uhl, H. & Sommer, M. Letzte Orte vor der Deportation. [Online]: Available at: <http://surl.li/omacc>

Zygmunt, K. 2020. Awantura o Klimta: analiza praw restytucyjnych na podstawie austriackiej sprawy Klimt Bloch-Bauer [The Dispute over Klimt: Analysis of Restitution Laws Based on the Austrian Klimt Bloch-Bauer Case]. *Gdańskie Studia Międzynarodowe*. Nr. 18 (1–2). S. 58–72. [In Polish].

УДК 355.124.4/.5:94(47).084.8«1943»)

DOI:

Л. П. Кривизюк

ORCID 0000-0001-9094-4061

*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

В. І. Заболотнюк

ORCID 0000-0001-8195-9974

*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

L. Kryviziuk

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army academ

V. Zabolotnyuk

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army academ

КУРСЬКА СТРАТЕГІЧНА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ (5–23 ЛИПНЯ 1943 р.): ЗДОБУТКИ ТА ПРОРАХУНКИ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ БРОНЕТАНКОВИХ І МЕХАНІЗОВАНИХ ВІЙСЬК

*Kursk Strategic Defensive Operation (July 5–23, 1943):
Achievements and Failures Regarding the Deployment
of Armored and Mechanized Forces*

Статтю присвячено дослідженню застосування бронетанкових і механізованих військ під час проведення Курської стратегічної оборонної операції військ Червоної армії. Проаналізовано місце та роль великих танкових об'єднань під час підготовки й проведення контрударів та дій в обороні у

другій смузі й наступних оборонних рубежах, а також окремих танкових бригад і полків у першій смузі оборони для безпосередньої підтримки піхоти стрілецьких з'єднань.

Ключові слова: Курська стратегічна оборонна операція, Ставка ВГК, фронт, танкова армія, танковий корпус, бригада, противник.

A short period had passed between the emergence of tanks and the outbreak of World War II. The formation of mechanized and armored regiments marked the commencement of new corps, which operated under different titles until 1958 when they officially became known as armored troops. From December 1942 until the end of World War II, these forces were officially called armored and mechanized corps. From January to the summer of 1943, five tank armies were created, and they participated in the Battle of Kursk in July — August 1943. This paper focuses on the study of the deployment of armored and mechanized corps during the Red Army's Kursk Strategic Defensive Operation, a unique operation involving the Central and Voronezh Fronts supported by the Reserve Steppe Front, a constituent of the Battle of Kursk. The paper explores the intentions behind the Wehrmacht's offensive Operation «Citadel», particularly why the German command decided to launch an operation on the Kursk Arc with a powerful grouping of armored formations. The reasons and conditions that determined the outcome of Operation «Citadel» are analysed. The position and role of large Red Army tank formations in the preparation and conduct of counter-attacks, defensive operations in the second line, and subsequent defensive lines are investigated. The paper also examines strategic and operational planning approaches of the Supreme Command and front commanders regarding the combat use of tank armies, separate tank corps, separate tank brigades and regiments, and self-propelled artillery regiments in the first line of defense for direct support of infantry units. Additionally, the failures and mistakes made by the Red Army command, the commander of the Voronezh Front, and especially the commander of the 5th Guards Tank Army during the Battle of Prokhorovka, along with the actual casualties in terms of personnel and equipment, are revealed.

Keywords: Kursk Strategic Defensive Operation, Headquarters of the Supreme Commander, front, tank army, tank corps, brigade, adversary.

У результаті зимової кампанії 1942–1943 рр., яка розпочалася наступом під Сталінградом, Червона армія (далі — ЧА) досягла значних стратегічних успіхів. Але низка завдань, які поставила військам Ставка Верховного Головнокомандування (далі — ВГК)¹, повністю не були виконані. Разом з тим результати кампанії мали величезне військово-політичне значення.

¹ Надзвичайний орган найвищого військового управління, що здійснював у роки німецько-радянської війни стратегічне керівництво Збройними силами Радянського Союзу. 17 лютого 1945 р. постановою Державного комітету оборони Ставка ВГК була визначена в складі: Й. В. Сталін (голова), Г. К. Жуков, О. М. Василевський, О. І. Антонов, М. О. Булганін, М. Г. Кузнецов.

Під час загального наступу ЧА завдала тяжкої поразки військам нацистської Німеччини й звільнила значну частину території від окупантів. Війська ЧА найглибше просунулися на центральній і південній ділянках фронту. В результаті в районах Орла, Курська й Харкова утворилися три виступи: орловський і харківський — заглиблювалися в розташування військ ЧА й охоплювали з півночі та півдня курський виступ, який вдавливався в бік військ німецького угруповання.

Стратегічну паузу, що тривала протягом квітня — червня 1943 р., використали обидві протиборчі сторони для вироблення нових стратегічних рішень і підготовки до активних дій улітку 1943 р. Німецьке командування її використало для перекидання значних сил у район Орла та Белгорода. На 1 липня 1943 р. на німецько-радянському фронті в складі вермахту перебувала 231 дивізія. До їх складу входило 195 німецьких і 36 — держав-сателітів (для наступу на Курському напрямку гітлерівське командування зосередило до 50 дивізій, з них — 17 танкових, 3 моторизовані. У складі угруповання налічувалося 433 тис. особового складу, 6763 гармати, 3200 мінометів і понад 3155 танків¹. Вермахт особливу надію покладав на нові танки «Пантера», «Тигр» і штурмові гармати «Фердинанд», які переважали на той час танки ЧА Т-34 і Т-70 (У бронетанкових і механізованих військах радянських фронтів понад 30% танків і САУ становили легкі) за вогневою потужністю і броньованим захистом, а танкові приціли забезпечували високу точність стрільби з танкового озброєння. А. Гітлер сподівався відновити престиж своєї армії й серед союзників (італійців, угорців, румун).

Курський виступ мав величезне стратегічне значення для військ ЧА, створюючи сприятливі умови для розвитку наступальних операцій у бік Білорусі та Лівобережної України (Ротмистров, П. 1963, т. 2, с. 229).

Військово-політичне керівництво ЧА було готове розгорнути влітку 1943 р. широкомасштабні наступальні дії. Однак, дізнавшись про плани гітлерівського командування, яке сподівалося повернути втрачену стратегічну ініціативу, поставили під сумнів доцільність таких дій. Ставка ВГК обрала інший варіант: завчасно підготувавши оборону, зупинити стратегічний наступ противника, знекровити його ударні угруповання й у ході подальшого контрнатупу остаточно схилити чашу терезів на користь ЧА.

До початку літньо-осінньої кампанії 1943 р. тривав випуск нових танків і різко зріс випуск самохідно-артилерійських установок (далі — САУ) (випуск танків у першому півріччі 1943 р. порівняно з другим півріччям 1942 р. зменшився більше, ніж на 3500 од. (Т-34 і Т-70). Але 1943 р. розпочався масовий випуск САУ і становив на той час 1352 од., а також значно

¹ Сборник материалов по составу, группировке и перегруппировке сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших ее сателлитов на советско-германском фронте на период 1941–1945 гг. Вып. III. Москва, 1957. С. 106, 108.

покращилася якість танків). Хоча виробництво танків у першому півріччі 1943 р. зменшилося порівняно з другим півріччям 1942 р., їхня кількість у активній армії до початку 1943 р. значно зросла (на кінець 1942 р. у активних військах налічувалося 10495 танків і САУ, а на початку липня 1943 р. — 14074 од.). Таке збільшення стало можливим за різкого зменшення безповоротних втрат, тому що з квітня 1943 р. на німецько-радянському фронті не велись активні бойові дії, а також покращився ремонт танків, що вийшли з ладу¹. За три місяці стратегічної паузи (квітень — червень 1943 р.) Ставка ВГК значно посилила війська ЦФ і ВФ. Кількість військ в обох фронтах зросла більш ніж на 379 тис. чол., а танків і САУ побільшало майже на 2000 од. (Колтунов, Г. 1970, с. 93).

Зростання кількості танків сприяло розвитку бронетанкових і механізованих військ (у Радянській армії офіційна назва танкових військ як роду військ змінювалась. У 1943–1954 рр. їх називали «бронетанковими і механізованими військами»), йшло по лінії скорочення кількості окремих танкових бригад і батальйонів та зростання кількості окремих танкових полків, танкових і механізованих корпусів, а також танкових армій. Отже, йшло подальше організаційне масування танків, посилення військової потужності бронетанкових і механізованих військ. У січні 1943 р. у зв'язку з необхідністю підсилити війська, що наступали на центральному й південно-західному напрямках, було сформовано 1-шу і 2-гу танкові армії (далі — ТА) (до початку Курської стратегічної операції сформовано ще три ТА: 5 гв. ТА — 10.02.1943 р., 3 гв. ТА — 14.05.1943 р. і 4 ТА — 26.06.1943 р.). У зв'язку зі збільшенням випуску промисловістю танків, САУ та іншої бойової техніки за останні два роки війни в організації танкових корпусів (для підсилення вогневої потужності корпусу в січні 1943 р. до його складу включено мінометний полк РГК (36 120-мм мінометів) і сап РГК (25 САУ). Пізніше до складу деяких корпусів вводиться резерв танків (40 од.) з екіпажами і 100 водіїв. В лютому замість інженерно-мінних рот вводиться саперний батальйон, у березні — зенітно-артилерійський полк (зап), у квітні — винищувально-протитанковий артилерійський полк (20 45-мм гармат) і винищувально-протитанковий дивізіон (12 85-мм гармат). Також удосконалювалась організація механізованих корпусів з урахуванням досвіду їх бойового застосування (Кривизюк, Л. 2011, с. 33–46).

Влітку 1943 р. сталася Курська битва, одна з найбільших битв Другої світової війни. У ній узяли участь значні сили бронетанкових і механізованих військ ЧА (Лосик, О. 1975, т. 1, с. 6). Курська битва тривала 50 діб (5 липня — 23 серпня 1943 р.) і включала три стратегічні операції радянських військ: Курську стратегічну оборонну операцію (5–23 липня), Орловську

¹ Операції Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. 1958. Т. 2: Москва, 1958. С. 189–191.

(«Кутузов») (12 липня — 18 серпня) і Белгородсько-Харківську («Полководець Румянцев») (3–23 серпня) наступальні операції.

Історіографія проблеми щодо висвітлення Курської битви досить об'ємна. Радянська історіографія розпочала відлік ще до завершення війни. 1944 р. вийшли збірники матеріалів з вивчення досвіду війни¹. 1947 р. військово-історичне управління ГШ випустило фундаментальну працю². Численні публікації про Курську битву, включаючи Курську оборонну операцію, в післявоєнний період давали суто поверхову оцінку подій на південному фасі Курської дуги. У них не було серйозного аналізу бойових дій (Маркин, И. 1953; Радзиевский, А. 197)³, до них можна віднести й мемуари, спогади учасників тих подій (Попель, Н. 1960; Конев, И. 1970; Жуков, Г. 1970; Бабаджанян, А. 1972; Катюков, М. 1974; Захаров, Ю. 1985; Рокоссовский, К. 1988.; Жуков, Г. 1983; Штеменко, С. 1975)⁴. У 1960-і рр. розвинулася «легенда про Прохорівську битву». Підтримкою цьому стала брошура головного маршала бронетанкових військ П. А. Ротмістрова «Танкова битва під Прохорівкою», опублікована 1960 р, з усіма неточностями і тенденційними даними. Окрім твердження колишнього командувача 5 гв. ТА про те, що біля залізничної станції 12 липня 1943 р. в смертельній сутичці зійшлися 1500 танків, наводяться втрати противника: «5 гв. ТА під Прохорівкою підбила і знищила близько 400 танків, в т. ч. 70 «Тигрів»». В порядку уточнення: під Прохорівкою було до 350 танків (не більше 13 «Тигрів» тд СС. У 2 тк СС їх було всього 42). Але це отримало підтримку від керівництва держави. Про триумф Червоної армії під Прохорівкою в «найбільшій танковій битві Другої світової війни» згадують і нині. Але насправді ніякої перемоги не було. В 3-му томі «Історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945»⁵ цю цифру було продубльовано. Після чого, хоча вона й не була підкріплена аналізом архівних джерел, стала офіційною.

¹ Боевой опыт бронетанковых и механизированных войск в Великой Отечественной войне. Сборник 3. Москва, 1944; В боях за Орел. Госполитиздат, 1944; Сборник по изучению опыта войны. № 11. М. Воениздат, 1944. 120 с.

² Битва под Курском. Из опыта боёв Отечественной войны / Военно-исторический отдел Генерального штаба Красной Армии. Москва, 1947.

³ Битва под Курском. Краткий очерк. Из опыта боев Отечественной войны. Военно-исторический отдел Генерального штаба Красной армии. Москва: Военное изд-во Народного Комиссариата Обороны, 1945. 96 с.; Битва под Курском. Кн. 2. Москва, 1946; Боевой опыт бронетанковых и механизированных войск в Великой Отечественной войне. Сборник 3. Москва, 1944; История бронетанковых и механизированных войск Советской Армии. Т. 1. Москва: Изд. Академии БТ и МВ, 1953; Курская битва / Под ред. И. В. Паротькина. Москва, 1970; Танковые войска в обороне Курского плацдарма: Сб. мат-лов по изучению опыта войны. 1944 г. Москва: Военное изд-во Народного Комиссариата Обороны, 1944. Вып. 11. Март-апрель; Советские танковые войска 1941–1945. Военно-исторический очерк. Москва: Воениздат, 1973; Строительство и боевое применение советских войск в годы Великой Отечественной войны. Москва: Воениздат, 1979.

⁴ В огне Курской битвы. Из воспоминаний участников. Курск, 1963.

⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. Т. 3. Москва: Воениздат, 1961. 652 с.

Значущим етапом у дослідженні Курської битви стала робота «Курська битва» військових дослідників Г. Колтунова¹ і Б. Соловйова, що вийшла 1970 р. і довгі роки була єдиною в СРСР. Де узагальнено й проаналізовано історіографічний матеріал, який накопичили фахівці ГШ. На думку прохорівського історика Валерія Замуліна (провідного наукового співробітника Південно-Західного університету м. Курськ, найавторитетнішого на сьогодні фахівця з історії Курської битви), їх аналіз свідчить, що єдине серйозне дослідження про Курську битву писалося тільки на звітах армій і фронтів. Тому говорити про всебічний аналіз проблем підготовки Курської оборонної у книзі не доводиться.

В радянській історіографії не було проведено її комплексний, а головне об'єктивний аналіз через панування комуністичної ідеології. Тому в післявоєнні роки події під Курськом обростали міфами й легендами. І тільки, коли в кінці 1990-х рр. дослідники отримали доступ до архівних документів, включаючи засекречені архівні фонди та трофейні документи вермахту. Низка досліджень досить докладно віддзеркалює основні моменти й події битви (Замулин, В. 2017; Замулин, В. 2007; Замулин, В. 2018; Замулин, В. 2019; Лопуховский, Л. 2007; Давыдков, В. 2014). Автори зосередили увагу на деталізації подій, яку дано досить високоякісно, з залученням широкого кола джерел, які відкривають нові аспекти Курської битви. Заслужовують на увагу роботи В. Дайнеса (Дайнес В. 2009; Дайнес В. 2010). Який досліджує історію створення та бойового застосування танкових армій Червоної армії під час Другої світової війни.

Особливістю російської історичної науки в період нинішнього правління є те, що робляться нові спроби фальсифікувати історію ХХ ст., замінити старі міфи на нові. Неоднозначні тлумачення, включаючи Курську битву, використовуються як механізм впливу на молоде покоління.

Первинними джерелами про Курську битву з німецького боку є мемуари та військово-історичні дослідження німецьких воєначальників (Типпельскірх, К. 1999; Гудериан, Г. 1998; Меллентин, Ф. 2005). Німецькі дослідження Курської битви радше оглядові, бо автори не мали точних даних про ЧА й не володіли даними про чисельність і втрати власне німецьких військ.

Американські військові історики Д. Гланц (Гланц, Д. 2006), С. Ньютон (Ньютон, С. 2007; Ньютон, С. 2006), Дж. Хауз (Гланц, Д. & Хауз, Дж. 2007) дають підстави сформувати досить повне уявлення про війну «по-німецькому» на Східному фронті. Як підтверджує дослідження, на Заході Курську битву недооцінюють.

¹ Учасник Курської битви, командував батальйоном зв'язку в 3-й А, до кінця війни став начальником штабу полку зв'язку. 1946 р. було сформовано спочатку групу, потім факультет з підготовки військових істориків. Підготовка тривала 4 роки. Це був перший в СРСР випуск військових істориків.

Джерельна база також представлена архівними матеріалами Центрального архіву МО РФ щодо воєнного мистецтва застосування бронетанкових і механізованих військ у Курській стратегічній оборонній операції¹.

У вітчизняній історичній науці досліджувана проблема порушувалась, але не роль бронетанкових і механізованих військ у Курській стратегічній оборонній операції не було належно висвітлено. В усякому разі, крапку у вивченні Курської битви ставити зарано.

Курська стратегічна оборонна операція збагатила теорію та практику воєнного мистецтва новими прийомами і способами збройної боротьби, про що свідчать численні джерела й наукові праці, мемуарна та популярна література.

Мета статті — дослідити розвиток воєнного мистецтва масованого застосування танкових армій і окремих танкових (механізованих) корпусів під час Курської оборонної операції.

Для досягнення мети дослідження використовувалися спеціальні методи воєнно-історичної науки (врахування історичної спадщини для встановлення основ державної політики у військовому будівництві, патріотичному вихованні молоді, створенні сприятливих умов для формування кадрового потенціалу Збройних Сил України, популяризації воєнно-історичних знань у суспільстві, реалізації актуальних наукових воєнно-історичних проєктів з позицій відновлення історичної правди; виявлення закономірностей, тенденцій, принципів розвитку стратегії, оперативного мистецтва і тактики) і загальнонаукові методи (загальні прийоми з узагальнення, аналізу, синтезу тощо; методи теоретичного дослідження; історичний метод (перебіг та розвиток військових подій).

Виклад основного матеріалу дослідження. Розуміючи, що вже немає сил для широкомасштабного наступу на всьому фронті, командування вермахту побоювалося відновлення наступу ЧА. Ще під час боїв за Харків, 13 березня 1943 р., А. Гітлер підписав Оперативний наказ Ставки вермахту № 5, у якому викладалися директивні вказівки на ведення бойових дій на Східному фронті в найближчі місяці. В ньому військове керівництво було зорієнтовано на подальші бойові дії, щоб після весняного бездоріжжя упередити радянські війська в наступі на окремих ділянках фронту й нав'язати тим самим ЧА свою волю. Отримали завдання: командувач групи армій «Південь» генерал-фельдмаршал Е. фон Манштейн — зосередити до середини квітня потужне танкове угруповання на північ від Харкова, а коман-

¹ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (Далі — ЦАМО РФ). Ф. 236. Оп. 2704. Спр. 236. Арк. 155; Ф. 332. Оп. 4948. Спр. 31. Арк. 44, 44 зв., 45; Ф. 3420. Оп. 1. Спр. 59. рхив: Великая Отечественная / общ. ред. В. А. Золотарев. Москва: Терра, 1993. Т. 15 (4-4): Курская битва: документы и материалы. 27 марта — 23 августа 1943 года / сост. А. М. Соколов. [Б. м.]: [б.и.], 1997; Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы: 1942 год. Т. 16 (5-2). Москва: ТЕРРА, 1996.

дувач групи армій «Центр» генерал-фельдмаршал Г. фон Клюге — створити ударне угруповання південніше Орла (Василевский, А. 1978, с. 300).

На думку Генерального штабу сухопутних військ, до весни 1943 р. радянська військова міць була ослаблена зимовим наступом і німецьким контрударом під Харковом, тому ЧА, мабуть, не готова почати новий наступ до кінця червня. Разом з тим у квітні ще неможливо було передбачити наміри радянського командування (Ньютон, С. 2007, с. 22).

Завдання військам і заходи щодо їх забезпечення в майбутній наступальній операції «Цитадель» було викладено в оперативному наказі № 6, який А. Гітлер затвердив 15 квітня (Дашичев, В. 1973, с. 410–413). Задум німецького командування полягав у тому, щоб зустрічними ударами з орловського й белгородсько-харківського плацдармів у загальному напрямку на Курськ «відрізати» війська ЧА, що оборонялися по дузі на курському виступі, оточити та знищити, тобто двома потужними ударами з півдня й півночі зрізати величезний виступ по лінії фронту, прозваний «Курською дугою». А після залежно від ситуації завдати удару в південно-східному напрямку на Донбас, або в північно-східному напрямку в обхід Москви для виходу в тил центральному угрупованню радянських військ¹. Як зазначив фельдмаршал Е. фон Манштейн, виходячи з планів німецького командування на операцію, бажаною була сама ліквідація Курської дуги (Manstein, E. 1955, S. 484).

Німецьке командування очікувало, що перемога військ вермахту в районі Курська, на яку воно робило ставку, кардинально змінить воєнно-політичну обстановку не тільки на німецько-радянському, а й на інших фронтах².

Курський виступ створював досить вигідні умови для завдання ударів по флангу й тилу німецьких угруповань, зосереджених у районі Орла та Брянська, а також у районі Харкова й Белгорода. Дугоподібне накреслення лінії фронту давало змогу і німецьким угрупованням військ ударити в одному напрямку з орловського та белгородсько-харківського виступів по флангах радянського угруповання, що займало Курську дугу (Колтунов, Г. 1970, с. 25).

Курський виступ був очевидним об'єктом дій німецьких ударних угруповань, так само, як і вклинення німецьких військ під Орлом — об'єктом дій угруповання військ ЧА. Тому практично не доводилося сумніватися, де завдасть удару кожна зі сторін, а головне питання полягало в тому, хто завдасть його першим (Лиддел Гарт, Б. Г. 1999, с. 525).

На нараді в Мюнхені 3–4 травня 1943 р. під керівництвом А. Гітлера з питання, чи повинні групи армій «Південь» і «Центр» Східного фронту в недалекому майбутньому (влітку 1943 р) почати наступ, генерал-полков-

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. Т. 3. Москва: Воениздат, 1961. С. 239–240.

² Вторая мировая война 1939–1945 гг. 1958. Военно-исторический очерк. Москва: Воениздат, 1958. С. 452.

ник Г. Гудеріан заявив, що наступ під Курськом «безглуздий»: важкі танки неминуче зазнають великих втрат, а це зірве його плани реорганізувати танкові війська. Він застеріг від переоцінки «пантер», адже в цих танків, на які начальник генерального штабу покладав такі великі надії, було виявлено багато недоліків, властивих для кожної нової конструкції, тож важко сподіватися на їх усунення до початку наступу (Гудеріан, Г. 1999, с. 423–424).

Протяжність Курського виступу сягала 550 км, він охоплювався угрупованням німецьких військ з півночі військами 9-ої армії (далі — А) (командувач — генерал-полковник В. Модель) групи армій «Центр», а з півночі — лівим крилом групи армій «Південь», до складу якого входили 4-та ТА (командувач — генерал-полковник Г. Гот) і оперативна група «Кемпф» (командувач — генерал танкових військ В. Кемпф).

Під час підготовки до наступу командування вермахту прискіпливу увагу звертало на розкриття угруповання військ ЧА і визначення намірів на літо 1943 р. Їм вдалося не тільки розкрити угруповання радянських військ, що діяли на фронті, а й зосередити стратегічні резерви на лінії Єлець — Ст. Оскол — Розсош, у тилу Центрального (далі — ЦФ) і Воронежського (далі — ВФ) фронтів. Як засвідчують трофейні документи, німецькому командуванню вдалося встановити, що радянські війська в районі Курська займають глибокоешелоновану оборону, посилену великою кількістю артилерії та протитанкових засобів. Оцінюючи можливі способи дій ЧА, не виключали можливості, що радянському командуванню відомо про їхнє приготування до наступу й, що противник перейде спочатку до оборони, щоб здійснити задуми наступальних дій, використавши резерви, які матимуть розвинути контрнаступ¹.

Підготовка німців до наступу проти Курського виступу не залишилася для командування ЧА непоміченою. Понад звичайне правило — не втрачаючи часу, ретельно обладнати кожен рубіж — вони створили тут особливо глибоко ешелоновану, насичену дротяними й протитанковими загородженнями оборону, найміцнішу в південній і північній частинах Курської дуги та посилену великою кількістю протитанкових засобів. На загрозованих напрямках було зосереджено великі резерви (Типпельскірх, К. 1999, с. 424).

Ставка ВГК перші дані про планування в Берліні великої наступальної операції під Курськом отримала в середині березня 1943 р. Ставка ВГК прийняла попереднє рішення укріпити оборону на всіх важливих напрямках, а основні сили зосередити на північ і південь від Курська, де мали розгорнутись основні події (Дайнес, В. 2009, с. 372). ЦФ (командувач — генерал-армії К. К. Рокоссовський) отримав завдання обороняти північну частину Курської дуги, відбити можливий удар, а потім спільно з Західним і Брян-

¹ Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Т. 2: Москва, 1958. С. 209.

ським фронтами перейти в контрнаступ і розгромити німецьке угруповання в районі Орла.

ВФ (командувач — генерал-армії М.Ф. Ватутін) — обороняти південну частину Курського виступу, знекровити ворога в оборонних боях, після чого перейти в контрнаступ і у взаємодії з Південно-Західним і Степовим (далі — СФ)¹ фронтами завершити його розгром в районі Белгорода і Харкова.

Під Курськом угруповання радянських військ переходило до оборони в умовах чисельної переваги над ворогом, тобто, коли угруповання, що обороняється, могло саме перейти в наступ.

«Таким чином, оборона наших військ була, безумовно, не вимушеною, а суто навмисною, і вибір моменту для переходу в наступ Ставка поставила в залежність від обстановки. Малося на увазі не поспішати з ним, але і не затягувати його» (Жуков, Г. 1983, с. 23).

Для реалізації плану операції «Цитадель» Верховне Головнокомандування вермахту створило два потужні угруповання.

Перше — група армій «Центр» (до складу групи армій «Центр» входило 26 дивізій 9-ї і 2-ї польових армій, в тому числі 6 танкових, одна моторизована, окремий батальйон важких танків і 7 дивізіонів штурмових гармат) було розгорнуто проти військ ЦФ (до складу фронту входили 48, 13, 70, 65, 60-а армії, 16-та повітряна армія (далі — ПА) і 2-га ТА, 9-й і 19-й окремі танкові корпуси (далі — тк), 2 окремі тбр, 15 окремих тп і 6 окремих сап в арміях). В угрупованні налічувалося 460 тис. чол., близько 6 тис. гармат і мінометів і до 1200 танків і штурмових гармат. Війська ЦФ налічували понад 710 тис. чоловік, 5280 гармат усіх калібрів, понад 5600 мінометів, 1783 танки і САУ, близько 1100 літаків. Перевага над противником становила в живій силі, танках і САУ в 1,5 раза, а у гарматах і мінометах — в 1,8 раза.

Друге — групи армій «Центр» і «Південь» (у складі яких було розгорнуто 24 дивізії 2-ї А, 4-ї ТА і оперативної групи (далі — ОГ) «Кемпф», зокрема 8 танкових і одна моторизована дивізії, два окремих батальйони важких танків і дивізіон штурмових гармат) було створено проти ВФ (у складі: 6-ї гв. А і 7-ї гв. А, 38-ї А, 40-ї А, 69-ї А, 2-ї ПА, 35-й гвардійський стрілецький корпус (далі — ск), 1-ша ТА, 2-й гв. тк і 5-й гв. тк, а також 6 окремих тбр, 8 окремих тп і 3 сап в арміях). Це угруповання налічувало 440 тис. чол., 4 тис. гармат і мінометів і до 1500 танків та штурмових гармат. У військах ВФ налічувалося близько 630 тис. чол., понад 4 тис. гармат усіх калібрів, 4150 мінометів, 1661 танк і САУ, близько 1100 літаків. ВФ перевершував противника у живій силі в 1,4 раза, в гарматах і мінометах — удвічі, а в танках і САУ — в 1,1 раза. З повітря ці угруповання мали підтримувати

¹ Директива Ставки ВГК № 46100 від 6.04.1943 р. про формування Резервного фронту. 13.04. згідно з Д-46101 управління РФ перейменовано в управління Степового військового округу, а 9.07.1943 згідно з Д-46196 Степовий військовий округ перейменовано у СФ.

4-й і 6-й повітряні флоти, які налічували близько 2000 літаків (755 — винишувачів і 1195 бомбардувальників).

Військам ЦФ і ВФ було поставлено завдання надати максимальну стійкість обороні Курського виступу, створити низку оборонних рубежів від лінії фронту до р. Дон на глибину до 300 км. В тилу ЦФ і ВФ зосереджувалися великі стратегічні резерви (до складу Резервного фронту було включено: 2-гу резервну армію, 24-ту А, 53-тю А, 66-ту А, 47-му А і 46-му А, 5-ту гв. ТА, 1-й гв. тк, 3-й гв. тк і 4-й гв. тк, 3-й тк, 10-й тк і 18-й тк, 1-й мк і 5-й мк) (Василевский, А. 1978, с. 303), об'єднані згодом у СФ (командувач — генерал-полковник І. С. Конєв: був призначений командувачем війська Степового військового округу, рішенням Ставки ВГК від 23.06.1943, із звільненням його з посади командувача Північно-Західним фронтом). Війська округу налічували 573 тис. чол., близько 4 тис. гармат, 4 тис. мінометів, 1550 танків і САУ (Дайнес, В. 2010, с. 178–179).

Військам СФ від Ставкою ВГК було наказано, у випадку невдалого для ЦФ і ВФ результату оборонної битви, не допустити розвитку наступу противника в східному напрямку. А також бути готовими до наступу в напрямках на Малоархангельськ, Курськ і Белгород у взаємодії з ЦФ і ВФ¹.

Виходячи з усебічного оцінювання обстановки, командувач військ ЦФ ухвалив основні зусилля зосередити на правому фланзі (на ділянці було розгорнуто 24 стрілецькі дивізії (далі — сд) із 41 дивізії (58%). 10 з них обороняли головну смугу оборони. Ширина їх смуг коливалася від 6 до 12 км, правофлангової — 18 км. 10 сд було розгорнуто на другій оборонній смузі, ширина їх смуг становила 8–14 км. А п'ять сд 13-ї А розташовувались у районі армійської оборонної смуги. Для оборони решти ділянки фронту в 200 км виділено 17 сд) від Туровця до Рождественського протяжністю 95 км. Бойовий порядок будувався у два ешелони і з виділенням резерву. До першого ешелону входили всі загальновійськові армії, другий ешелон — 2-га ТА (командувач — генерал-лейтенант т/в О. Г. Родін, а з 10 липня — генерал-лейтенант т/в С. І. Богданов) і в резерві — 9-й тк (командир — генерал-майор т/в, з 07.06.1943 — генерал-лейтенант т/в С. І. Богданов) і 19-й тк (командир — генерал-майор т/в І. Д. Василів)². Генерал-армії К. К. Рокоссовський планував оборону військ так, щоб наростити протидію противнику, що наступає, на очікуваному напрямку його головного удару й не допустити прориву в глибину оборони фронту.

Для посилення оборони загальновійськових армій було виділено окремі танкові полки (далі — тп) і бригади (далі — тбр), окремі самохідно-арти-

¹ Операції Советських Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. 1958. Т. 2: Москва, 1958. С. 213; Операції Советських Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Т. 2: Альбом схем. 1958. Схема 16.

² Операції Советських Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Т. 2: Альбом схем. 1958. Схема 17.

лерійські полки (далі — сап). Середня оперативна щільність танків у арміях була незначною, а з урахуванням 2-ї ТА і 9-го тк у 13-й А становила 27,3 од. на 1 км фронту, а в 70-й А до 5 од.¹

Оцінивши обстановку, що склалася, генерал-армії М. Ф. Ватутін вирішив зосередити основні сили в центрі й на лівому фланзі фронту на ділянці в 164 км (2/3 протяжності фронту). На трьох імовірних напрямках було сплановано контрудари другими ешелонами та резервами. Бойовий порядок спланував у два ешелони й з виділенням резерву.

У першому ешелоні займали оборону три загальновійськові армії (кожна армія в складі семи сд. Всього 21 сд. 12 сд (по 4 сд в кожній армії) займали головну смугу оборони, 8 сд були розгорнуті на другій смузі оборони й 1 сд — на армійській смузі оборони. На правому фланзі фронту, протяжністю 80 км займала 38-ма А в складі шести сд, з яких 5 сд займали головну смугу оборони і тільки 1 сд — у другому ешелоні). У другому ешелоні: на напрямку Обоянь, Курськ — 1-ша ТА (у складі 31-го тк, 6-го тк і 3-го мк), на напрямках Белгород, Короча і Волчанськ, Нов. Оскол — 69-та А (у складі п'яти сд, розгорнута на армійській смузі оборони 6-ї гв. А і 7-ї гв. А). В резерві перебували 35-й гв. ск (у складі трьох сд), 5-й гв. тк і 2-й гв. тк.

Важлива увага в обороні відводилося танковим військам. Середня щільність танків в арміях була низькою. Але з урахуванням 1-ї ТА (командувач — генерал-лейтенант т/в М. Є. Катуков), 2-го гв. тк (командир — полковник, з 31.08.1943 генерал-майор т/в О. С. Бурдейний) і 5-го гв. тк (командир — генерал-майор т/в, з 07.06.1943 гвардії генерал-лейтенант т/в А. Г. Кравченко), які розташовувались у смугах 40-ї А і 6-ї гв. А, їх оперативна щільність становила в смузі оборони 40-ї А до 8, а в 6-ї гв. А до 14 танків на 1 км фронту. В тактичній зоні оборони ЦФ було створено бойові порядки щільніші, ніж ВФ².

Слід зазначити, що особливість планування застосування бронетанкових і механізованих військ ЦФ і ВФ у тому, що 90% танків командувачі фронтів зосередили на ймовірних напрямках головних ударів противника. Танкові армії займали оборону в других ешелонах, а танкові корпуси розташовувалися в резерві фронтів. Танкові армії й корпуси призначалися для завдання контрударів по противнику, що вклинився. 2-га ТА отримала завдання бути в готовності завдати контрударів за трьома напрямками. Основний — у смузі 13-ї А, а 1-ша ТА — підготувати п'ять варіантів контрударів, головний — у смузі 6-ї гв. А.

Враховуючи досвід попередніх операцій, окремі тп, тбр і сап, якими посилювалися загальновійськові армії, планувалося використовувати централі-

¹ Операції Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Т. 2. 1958. С. 220.

² Операції Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. 1958. Т. 2: Москва, 1958. С. 223–230.

зовано як рухомі резерви армій, корпусів та дивізій. Відповідно до рішень командувачів фронтів вони займали оборону на других і третіх оборонних смугах, а також між ними, в бойових порядках військ на танконебезпечних напрямках. Командувач ВФ для збільшення щільності протитанкових засобів частиною тбр, тп і сап посилив головну смугу оборони. Значна увага надавалась обладнанню танкових засідок і організації вогню з місця. Такі заходи дали змогу значно посилити надійність оборони (Дайнес, В. 2009, с. 374). Частину танків використовували в складі протитанкових опорних пунктів.

Маючи кількісну перевагу над ворогом, Ставка ВГК досить виважено поставилася до підготовки оборони на курському виступі. Інженерне обладнання місцевості досягло досконалості й виконувалося за інструкцією Генерального штабу (далі — ГШ) ЧА (Інструкція з рекогносцирування й будівництва оборонних рубежів, видана в квітні 1943 р.). В інструкції узагальнювався досвід попередніх операцій і офіційно завершувався перехід до траншейної системи оборони. Ротні опорні пункти та батальйонні райони оборони з'єднувалися двома — трьома лініями траншей (Строков, А. 1966, с. 414). Це вирішувало проблему з маскуванню військ, що оборонялись, і давало змогу широко використовувати маневр під час бою вздовж лінії фронту.

Новим в інженерній підготовці було значне збільшення глибини побудови оборони. Кожна загальновійськова армія ЦФ і ВФ створювала по три смуги оборони (дві з них — головна і друга — становили тактичну зону оборони завглибшки 16–20 км, а третя — армійську смугу оборони). Основою підготовлених оборонних смуг була широко розвинута система суцільних траншей і ходів сполучення. Кожен фронт будував іще по три фронтові оборонні рубежі. Глибина оборони фронту сягала 120–130 км, а на напрямках зосередження основних зусиль — 150–190 км (окрім цього, війська СФ і місцеве населення в тилу ЦФ і ВФ створювали ще два рубежі оборони) й найнебезпечніші напрямки прикривалися п'ятьма — шістьма оборонними рубежами (в смузі ЦФ протяжність головної смуги оборони становила 306 км, другої смуги — 305 км, тилової армійської смуги — 330 км; першого фронтового оборонного рубежу — 150 км, другого — 135 км і третього — 185 км. Загальна протяжність оборонних рубежів — 1411 км. У смузі ВФ протяжність головної смуги оборони становила 244 км, другої смуги — 235 км, тилової армійської оборонної смуги — 250 км, відсічних і проміжних позицій — 134 км, проміжного рубежу 35-го гв. ск — 86 км, першого фронтового оборонного рубежу — 150 км, другого — 175 км, і третього — 125 км. Загальна протяжність оборонних рубежів фронту досягала 1400 км. На початок липня протяжність смуг і рубежів за два фронти становила: головна смуга оборони — 550 км, друга смуга оборони — 540 км, тилова армійська смуга — 580 км; перший фронтовий кордон — 300 км, другий —

310 км, третій — 310 км, а всього — 2590 км). Окрім цих основних оборонних смуг і рубежів було побудовано проміжні рубежі й відсічні позиції. Окремий оборонний рубіж по річці Кшень і південніше готували війська Степового військового округу, а по лівому березі Дону був обладнаний так званий державний рубіж оборони (Колтунов, Г. 1970, с. 57). Отже, вперше за весь час війни на Курському виступі було створено оборона з восьми смуг, ешелонованих у глибину близько 300 км (найбільш ретельно укріплювалася головна смуга оборони завглибшки 5–6 км. Вона складалася з 2–3 траншей, на віддаленні одна від одної на 150–250 м, з'єднаних між собою ходами сполучення).

Перед переднім краєм головної смуги оборони й у її глибині встановлювалися дровотві загородження, фугаси, надобні; створювалася густа мережа дотів, дзотів, протитанкових ровів і мінних полів (на очікуваних напрямках наступу противника встановлювали в середньому на 1 км фронту 1,5 тис. протитанкових і 1,7 тис. протипіхотних мін) (Ротмистров, П. 1963, с. 239).

Характерним при організації оборони в районі Курська було те, що на напрямках імовірних дій противника перші три смуги оборони були зайняті військами, а на найважливіших — війська займали й фронтові рубежі оборони. 16 травня по р. Кшень оборонний рубіж зайняли війська Степового округу.

Подальшого розвитку набула організація протитанкової оборони. Її будували на всю тактичну, а на напрямках зосередження основних зусиль — і на оперативну глибину оборони. Система протитанкової оборони включала ротні протитанкові опорні пункти, які об'єднувалися у протитанкові райони, протитанкові загородження, артилерійські протитанкові резерви, рухомі загони загороджень (для боротьби з танками противника долучалася вся артилерія, включаючи зенітну, міномети, танки, піхотні засоби, а також авіаційні протитанкові бомби)¹. Оборона мала вистояти проти натиску великих танкових угруповань ворога.

Командувачі ЦФ і ВФ використали тимчасове затишшя в бойових діях паралельно з оборонними роботами для бойової підготовки особового складу. При підготовці до оборони стрілецьких військ головна увага зверталася на подолання танкобоязні. Під час навчання військ боротьбі з танками противника широко використовувалися раніше захоплені в бою німецькі танки «тигр». А також вивчалися тактико-технічні дані й визначалися вразливі місця танків і САУ «тигр», «пантера» та «фердинанд». Танкові частини й підрозділи заняття з бойової підготовки проводили переважно на танкодромах, тренувалися вести влучний вогонь з місця та з ходу, швидко міняти бойові позиції. На заняттях значне місце відводилося взаємозамінно-

¹ История войн и военного искусства. Учебник для высших военных учебных заведений. Москва, Военное издательство, 1970. С. 212–213.

сті в екіпажах. Проводили навчання з бойовою стрільбою. Командири танкових частин і з'єднань та їхні штаби спільно з командирами й штабами загальновійськових та інших частин (з'єднань) проводили спільні навчання з відпрацювання можливих варіантів контрударів і контратак. Особливу увагу приділяли бойовому злагодженню екіпажів, підрозділів, військових частин та їхніх органів управління (штабів) для успішного виконання бойових завдань відповідно до їх призначення¹.

Командування вермахту володіло інформацією про те, що угруповання радянських військ на Курському виступі готуються зустріти його наступ підготовленою обороною. А. Гітлер кілька разів переносив початок операції «Цитадель» і тільки 1 липня остаточно вирішив почати її 5 липня.

Гітлер вважав, що наступ під Курськом має вирішальне значення й воно має дати їм ініціативу на весну та літо. Перемога під Курськом мала з'явитися факелом для всього світу².

Про готовність противника перейти в наступ володіли інформацією і органи радянської розвідки. При цьому називалися різні терміни: спочатку 10–12 травня, потім — 19–26 травня і 3–6 липня³. За інформацією Г. Гудеріана, Гітлер постійно відкладав початок операції з технічних міркувань, чекаючи прибуття на фронт близько 300 танків нових типів «Пантера» і «Тигр» (Гудериан, Г. 1998, с. 328; Кросс, Р. 2006, с. 110).

До початку липня війська ЦФ і ВФ були готові відбити наступ ворожого угруповання. Оборонні операції військ ЦФ тривали з 5 по 14 липня, ВФ — з 5 по 23 липня (з 12 липня передані 5-й гв. ТА і 5-й А СФ). Радянське командування визначило задум противника на наступ і встановило точну дату наступу — вранці 5 липня. В передбаченні наступу військ вермахту для послаблення удару ворога в ніч на 5 липня на ЦФ і ВФ було проведено артилерійську й авіаційну контрпідготовку. Особливо ефективною була артилерійська підготовка, під час якої німецькі війська зазнали значних втрат і на дві години відтермінували наступ (Строков, А. 1966, с. 414–416).

Але її ефективність оцінюють по-різному. На думку Г. Жукова (під час Курської битви був заступником голови Ставки ВГК), ЦФ і ВФ почали її надто рано, німецькі солдати ще спали в окопах, бліндажах, ярах, а танкові частини були укріті у вичікувальних районах. Краще було б контрпідготовку почати приблизно на 30–40 хв. пізніше. Хоча артилерійська контрпідготовка завдала ворогові великих втрат і дезорганізувала управління насту-

¹ Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. 1958. Т. 2: Москва, 1958. С. 233.

² Итоги Второй мировой войны. 1957. Сборник статей. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1957. С. 82.

³ Русский архив: Великая Отечественная. 1999. Ставка ВГК: Документы и материалы: 1943 год. Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА, 1999. С. 148, 153, 175 (Директивы Ставки ВГК № 30123, 30124 от 8 05. О дате возможного наступления противника; № 30131 от 20.05 и 30144 от 2.07.1943 г. О сроках возможного наступления противника).

пом військ, від неї чекали більших результатів (Жуков, Г. 1983, с. 46). Такої думки дотримувався й І. Конев (на той час командувач СФ). Ефект контрпідготовки міг би бути результативнішим, якби точніше було визначено місця зосередження піхоти і танків ворога у вихідному положенні в ніч на 5 липня. Розпочати її необхідно було в момент виходу противника з укриттів після нічного відпочинку перед боєм (Конев, І. 1972, с. 14–15). О. Василевський артилерійську і авіаційну контрпідготовку оцінював як таку, що дала винятковий ефект. Противник насилу зміг почати наступ замість запланованої 3 год. ранку 5 липня на три годинами пізніше (Василевский, А. 1978, с. 313).

Після артилерійської й авіаційної підготовки о 5 год. 30 хв противник на орловсько-курському напрямку силами чотирьох танкових (18, 9, 20 і 12) і п'яти піхотних (78, 86, 6, 7 і 258) дивізій завдав удару в стик між 13-ю А (командувач — генерал-лейтенант М. П. Пухов) і 70-ю А (командувач — генерал-лейтенант І. В. Галанін) ЦФ. Після запеклих боїв противнику вдалося потіснити в районі Ольховатки частини 15-ї сд і 81-ї сд 13-ї А.

Оцінивши обстановку, що складалась у смузі 13-ї А, генерал армії К. Рокоссовський з резерву фронту передав на посилення армії дві винищувально-протитанкові, одну гаубичну артилерійську і одну мінометну бригади. Одночасно командувач 13-ї А висунув зі свого резерву в район ст. Понири два рухомих загони загороджень і т. п.¹

Спроба командувача фронту 6 липня контрударом силами 16-го тк (Директивою Ставки ВГК № 46002 від 10.01.1943 р. включений до складу новоствореної 2 ТА, командир — полковник, з 07.06.1943 генерал-майор т/в В. Ю. Григор'єв) 2-ї ТА (в армії на 5.07 налічувалося 37 тис. чол., 383 гармат і мінометів, 456 танків), 19-го тк (був оперативно підпорядкований 2-й ТА) і 17-го гв. ск 13-ї А на Архангельське відновити становище на лівому фланзі 13-ї А успіху не мала². Лише 17-му гв. ск вдалося відкинути противника на 1,5–2 км. Контрудар не призвів до територіального успіху й відновлення початкового становища. Військам ЦФ довелося закріпитися на другій смузі. Але угруповання противника зазнало великих втрат і вимушене було скоротити фронт наступу та відмовитися від активних дій на допоміжних напрямках. Німецькі війська намагалися прорвати другу смугу оборони на ділянці Понири, Ольховатка. У другій половині дня 6 липня противник ввів у бій 9-ту тд.

За рішенням командувача фронту на цьому напрямку в ніч на 7 липня зайняла оборону 2-га ТА (смуга оборони армії сягала близько 30 км, її корпусів — 12 км. Бойові порядки корпусів були двоешелонними. Кожна бригада першого ешелону корпусу обороняла ділянку завширшки 3–4 км) і 19-го тк.

¹ Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. 1958. Т. 2: Москва, 1958. С. 240.

² Русский архив: Великая Отечественная / общ. ред. В. А. Золотарев. Москва: Терра, 1993. Т. 15 (4–4): Курская битва: документы и материалы. 27 марта — 23 августа 1943 года / сост. А. М. Соколов. [Б. м.]: [б.и.], 1997. С. 155.

Оперативне шикування армії було в один ешелон з виділенням резерву — одна тбр. Танкові підрозділи корпусу діяли спільно з сд 13-ї А, отже, і щільність протитанкових засобів збільшилася, що підвищувало можливості опору військ ЦФ. Таке використання ТА застосовано вперше у фронтовій оборонній операції й було новим у воєнному мистецтві (Ротмістров, П. 1963, с. 244).

На полі битви йшла запекла боротьба за другу смугу оборони протягом 6–8 липня на північній стороні Курського виступу. Особливо запеклими були бої 8 липня, що розгорнулися на ділянці 2-ї Понири, Самодуровка, де противник додатково ввів у бій 2-гу тд і 4-гу тд. Лише під кінець дня гітлерівцям удалося вклинитись у другу смугу оборони військ ЧА. Всі спроби ворога прорватися на Ольховатку й Понири було відбито.

Німецьке командування, прагнучи досягти мети будь-якою ціною, до 9 липня ввело в бій майже всі сили ударного угруповання 9-ї А (сім піхотних і п'ять танкових дивізій), за винятком 12-ї тд, 10-ї моторизованої (далі — мд) і 36-ї піхотної (далі — пд) дивізій.

Найбільшого успіху з використання танків в обороні було досягнуто завдяки веденню з-за укриттів із місця косоприцільного вогню в поєднанні з масованими контратаками у фланг і тил по танкових угрупованнях противника, що вклинилися в оборону. Рухомі загони загороджень швидко й уміло встановлювали мінні поля та інші протитанкові перешкоди на напрямках висування танків противника. Ті змушені були змінювали курс, підставляючи слабо захищені борти під вогонь протитанкової артилерії й танків (Ротмістров, П. 1963, с. 245).

У подальшому ціною великих втрат противник під кінець 10 липня зумів вклинитися в оборону військ ЦФ на ольховатському напрямку завширшки близько 40 × 12 км, а на допоміжних напрямках — лише на 1–3 км і вимушений був перейти до оборони (Дайнес, В. 2010, с. 181–182).

Отже, плани гітлерівського командування прорвати оборону на Курському виступі угруповання військ ЧА провалилися. Війська ЦФ, вимотавши й знекровивши його ударне угруповання на північному фасі Курського виступу, створили сприятливі умови для переходу в контрнаступ на орловському напрямку, а з 10 липня розпочали готуватися до наступу.

Німецькі війська на белгородсько-курському напрямку основних ударів завдали проти 6-ї гв. А (командувач — генерал-лейтенант І. М. Чистяков) і 7-ї гв. А (командувач — генерал-лейтенант М. С. Шумілов) ВФ. Головний удар силами 4-ї ТА (близько 1 тис. танків і штурмових гармат) було завдано 5 липня у смузі 6-ї гв. А. По військах 7-ї гв. А завдала удару ОГ «Кемпф» (один танковий і два піхотні корпуси. Понад 400 танків і штурмових гармат). 4-та А завдала головного удару по обидва боки Томаровки, маючи ліворуч 48-й тк (у складі: 3-ї тд, 11-ї тд і гренадерської дивізії «Велика Німеччина», яка була досить потужною і мала особливу організацію. У її складі перебува-

ло приблизно 180 танків, 80 з яких становили батальйон «пантер». 11-та тд і 3-тя тд мали по тп з 80 танками і всю належну артилерію), а праворуч — 2-й тк СС (у складі трьох тд: «Лейбштандарт», «Мертва голова» і «Рейх»). До початку наступу в корпусі налічувалося 541 танк і САУ, з них 35 танків «тигр») (Широкоград, А. 2009, с. 296). ОГ «Кемпф» забезпечувала правий фланг військ, що завдавали головного удару. На озброєнні 48-ї тк перебувало приблизно 60 самохідних гармат і понад 300 танків — такої ударної сили в нього вже ніколи більше не було (Меллентин, Ф. 2005, с. 271). Незважаючи на впертий опір військ 6-ї гв. А, противнику вдалося на окремих ділянках прорвати головну смугу її оборони. Щоб не допустити прориву противника в напрямку Обоянь, командувач ВФ близько 18.00 5 липня наказав командувачу 1-ї ТА висунути 6-й тк і 3-й мк на другий оборонний рубіж 6-ї гв. А й надійно закріпитися на рубежі Мелове, Яковлево. Командири 6-го тк і 3-го мк отримали завдання підготуватись і бути готовими на світанку 6 липня до контрнаступу в напрямку на Томаровку, а 2-го гв. тк і 5-го гв тк — висунутись у район Тетеревино і Гостищево й на світанку 6 липня завдати контрудару в напрямку Белгорода.

Здійснивши нічний марш, з'єднання 1-ї ТА вранці перейшли до оборони на вказаному рубежі. В першому ешелоні оборонялися 6-й тк (командир — генерал-майор т/в, з серпня 1943 р. генерал-лейтенант А. Л. Гетьман) і 3-й мк (командир — генерал-майор т/в, з 21.08. 1943 р. генерал-лейтенант т/в С. М. Кривошеїн) (всього 419 танків і САУ), у другому — 31-й тк (командир — генерал-майор т/в Д. Х. Чернієнко) (196 танків). У резерв командувач виділив 180-ту тбр (командир — полковник М. З. Кисельов).

За даними розвідки, проти з'єднань 1-ї ТА діяли війська 48-го тк (у складі: мд «Велика Німеччина», 3-ї тд, 11-ї тд і 332-ї пд, тд «Адольф Гітлер» 2 тк СС) вермахту. У смузі оборони 2-го гв. тк і 5-го гв. тк (оперативно підпорядковані 6-й гв. А) — три дивізії (тд СС «Мертва голова», «Райх» і 176 пд) (Дайнес, В. 2010, с. 182). Отже, уже в перший день наступу в смузі 6-ї гв. А і 7-ї гв. А противник ввів усі сили ударних угруповань 4-ї ТА і ОГ «Кемпф» (п'ять піхотних, вісім танкових і одну моторизовану дивізії).

До ранку на обоянському напрямку було створено потужний танковий бар'єр з чотирьох тк і одного мк, що суттєво вплинуло на подальший хід операції на південній ділянці Курського виступу.

Вранці 6 липня противник відновив наступ, прагнучи танковим натиском прорвати оборону угруповання ЧА вздовж шосе Белгород — Обоянь у напрямку Курська. Вороже угруповання зустрів 3-й мк, який протягом дня відбив 8 атак противника. Але частинами 3-го мк і 51-ї гв. сд його наступ було зірвано. Як писав М. Є. Катуків у спогадах, «ми робимо зовсім не те, що треба». Як і слід було очікувати, бригади зазнавали серйозних втрат. «З болем у серці я бачив з спостережного пункту, як палають і коплять тридцятьчотирь-

ки. Потрібно було будь-що-будь домогтися скасування контрудару. І командувач фронту скасував контрудар» (Катуков, М. 1974, с. 220).

Після перегрупування противник завдав чергового удару на стику 3-го мк і 5-го гв. тк у напрямку Лучки, Озеровський. У цей час частини 5-го гв. тк спільно з 2-м гв. тк завдавали контрудару по правому флангу угруповання противника, що рвався на Обоянь. Основні сили 5-го гв. тк були зосереджені на правому фланзі, в районі Лучки. Зустрівши сильний вогневий супротив противник почав відводити свої війська на захід. В результаті дві тбр і тп опинилися в оточенні, але після запеклих боїв зуміли вирватися. Під час бою 5-й гв. тк втратив половину своїх танків — 110 од. (Лопуховский, Л. 2007, с. 81).

Генеральний штаб ЧА припустився помилки при визначенні району, з якого противник завдасть головного удару по військах, що утримували Курський виступ, і це стало зрозуміло під кінець 5 липня (Замулин, В. 2007, с. 15).

Війська ЧА на курському виступі демонстрували небачену стійкість та масовий героїзм. Сторони зазнавали величезних втрат у живій силі й техніці. Незважаючи на важкі втрати, гітлерівське командування 7 липня відновило наступ, завдаючи головного удару по лівому флангу 1-ї ТА. Прорвавши другу смугу оборони, противник просунувся до кінця 7 липня на глибину 18 км оборони військ ВФ. Спроби ліквідувати прорив введенням у бій 31-го тк з другого ешелону 1-ї ТА були безуспішними. З запеклими боями 3-й мк і 31-й тк відійшли на рубіж Сирцево, Верхопеньє, Мал. Маячки, Грізне.

Оперативна обстановка на корочанському напрямку для військ ВФ залишалася складною. Під час дводенних боїв противник захопив на лівому березі р. Півн. Донець (так позначалася р. Сіверський Донець на бойових картах ГШ ЧА під час війни) завширшки до 10 км на вузькій трикілометровій ділянці фронту наблизився до другої смуги оборони 7-ї гв. А¹. Командувач ВФ на третій день практично вичерпав можливості посилювати війська на небезпечних напрямках.

Ставка ВГК, уважно спостерігаючи за подіями на ВФ, у ніч на 7 липня посилила війська ВФ двома окремими танковими корпусами: 2-м тк (командир — генерал-майор А. Ф. Попов), 10-м тк (командир — генерал-лейтенант В. Г. Бурков), а також віддала вказівки для наближення стратегічних резервів до району бойових дій зі складу СФ в район Прохоровки — 5-ї гв. А (командувач — генерал-лейтенант А. С. Жадов) і 5-ї гв. ТА (командувач — генерал-лейтенант т/в П. А. Ротмістров). 17-та ПА (командувач — генерал-лейтенант авіації В. А. Судець) від Південно-Західного фронту отримала завдання підтримувати наземні війська в смузі оборони ВФ (Ротмістров, П. 1963, с. 246–247).

¹ Операції Советських Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. 1958. Т. 2: Москва, 1958. С. 245.

5-та гв. ТА (у складі 18-го тк (командир — генерал-майор т/в Б.С. Бахаров), 29-й тк (командир — генерал-майор т/в І. Ф. Кириченко) і 5-й гв. мк (командир — генерал-майор т/в Б. М. Скворцов). Під час маршу з ладу вийшло 227 танків і САУ (31,5%), було відновлено до початку бою 50%) (Замулин В. 2007. с. 28) до ранку 8 липня зосередилась у районі Салтикове, Мелове, Орлик. 3-й мк і 31-й тк вогнем з місця і масованими контрактами відбивали атаки противника, що прагнув за будь-якої ціни прорватися в Обоянь. Корпуси вимушені були під натиском противника, що переважав, відійти й знову закріпитися на проміжному рубежі та не допустили прориву ворога в глибину оборони. Того самого дня 10-й тк (переданий в оперативне підпорядкування 1-й ТА) зірвав спробу противника прорватися через р. Псьол.

Німецьке командування 9 і 10 липня, незважаючи на великі втрати, наступало в напрямку на Обоянь проти 3-го мк і 31-го тк. Ворог потиснув частини корпусів на 4–6 км у північно-західному напрямку, але мети не досяг. З'єднання корпусів утретє закріпилися на проміжному рубежі. Враховуючи обстановку, що склалася на обоянському напрямку, командувач фронту передав в оперативне підпорядкування командувача 1-ї ТА 5-й гв. тк, який розташувався в тилу 3-го мк в районі Орловка (Широкоград, А. 2009, с. 290–291).

Згідно з планом операції «Цитадель» передбачалося, що ударні угруповання груп армій «Центр» і «Південь» повинні з'єднатися на схід від Курська на четвертий день. Однак досягнути мети не спромоглись і на п'ятий. Після невдалих спроб прорватися до Курська вздовж шосе на Обоянь, німецьке командування вирішило зробити це через Прохорівку. Війська, що наступали на корочанському напрямку, також отримали завдання завдати удару на Прохорівку (Дайнес, В. 2009, с. 384).

Командувач 4-ї ТА (на цьому напрямку в 4-й ТА перебувало до 700 танків і штурмових гармат, з яких 100 — «Тигр» і «Фердинанд») отримав завдання завдати головного удару на Прохорівку з заходу, ОГ «Кемпф» — наступати з півдня, оточити й розгромити угруповання військ ЧА між річками Липовий Донець і Півн. Донець.

Ставка ВГК, враховуючи складну й напружену обстановку на ВФ, віддала розпорядження командувачу СФ висунути три армії на белгородсько-курський напрямок. 27-ї А з 4-м гв. тк — в район Курська. 53-ї А з 2-м мк — на перший фронтовий рубіж оборони по р. Сейм із завданням зайняти її трьома дивізіями на ділянці Букіно, Сонцево (на південний схід від Курська). 5-та гв. А розгорталася на армійській смузі оборони від Обояні до Прохорівки. 5-та гв. ТА (В оперативне підпорядкування їй передавалися 2-й гв. тк і 2-й тк. В армії нараховувалося 13 тбр, три механізовані, чотири мотострілецькі бригади; три сап, одна гарматна артилерійська бригада, три гаубичних артилерійських полки (далі — ап), вісім винищувально-протитанкових ап, три мінометних полки реактивної артилерії, три мінометних полки,

дві зенітно-артилерійські дивізії та інші спецчастини. В армії налічувалося 841 танк і САУ, з яких 38% (320 танків) — легкі. Решта — середні мала зосередитися на північ від Прохорівки. Таким чином, за кількістю танків війська ВФ мали незначну перевагу, а у важких — противник¹.

Отже, під кінець 9 липня за рахунок резервів Ставки ВГК і перекидання з 38-ї А і 40-ї А частини стрілецьких дивізій і артилерії командування ВФ на обоянському і прохорівському напрямках заповнило третій (тиловий) оборонний рубіж. Причому під Прохорівкою оборона була глибше ешелонованою.

Тепер для командування фронтом і ГШ головне було — правильно і раціонально використовувати цю міць. На жаль, про збереження життя людей тоді не йшлося. Важливий був лише результат.

10 липня 1943 р. розпочався другий етап (перший етап операції тривав 5 днів, другий — 7) оборонної операції ВФ у південній частині Курського виступу — Прохорівська битва. Третій, завершальний етап — переслідування (на окремих ділянках — витіснення) противника, завершився 23 липня, коли його війська практично вийшли на рубежі, які вони займали до 5 липня (Замулин, В. 2007, с. 40–44).

Командування ЧА ухвалило розгромити угруповання противника на Обоянському напрямку, що вклинилося в оборону. Для досягнення мети передбачалося вранці 12 липня завдати силами 5-ї гв. А і 5-ї гв. ТА потужного контрудару з району Прохорівки, а силами 6-ї гв. А і 1-ї ТА з рубежу Мілове, Орловка в загальному напрямку на Яковлево. До контрудару залучалося також частина сил 40-ї А, 69-ї А і 7-ї гв. А. Для прикриття наземних військ долучалися 2-го ПА і 17-га ПА (Дайнес, В. 2010, с. 187–188).

Але плануваної підготовки наступу було зірвано. Вранці 11 липня противник відновив наступ і на початках досягнув деяких успіхів. Йому вдалося потіснити війська 1-ї ТА і 6-ї гв. А в напрямку на Обоянь, а з'єднання 5-ї гв. А і 2-го тк — у напрямку на Прохорівку. В смузі 69-ї А — прорвала оборону 305-а сд. У результаті відходу військ ВФ було зірвано дводенну підготовку артилерії з забезпечення контрудару 5-ї гв. ТА. Частину артилерії знищили танки противника, а друга частина вимушена була відійти в нові райони. Тому артпідготовку довелося організувати заново й в обмежені терміни².

В наказі командувача 5-ї гв. ТА у відомостях про противника вказується, що той на белгородському напрямку, ввівши в бій великі сили танків, намагається розвинути успіх у північному напрямку — на Обоянь, Курськ (до 400 танків) і в східному напрямку — на Олександрівський, Скородне,

¹ Операції Советських Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. 1958. Т. 2: Москва, 1958. С. 245–246.

² Операції Советських Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. 1958. Т. 2: Москва, 1958. С. 247.

Старий Оскол (до 300 танків). У районі Покровка, Яковлеве, Вел. Маячки виявлено до 100 танків противника¹.

12 липня 1943 р. став днем розпаду битви, її переломним моментом. Командувач ВФ ввів у бій практично всі сили, що в нього були. О 8:30² після 15-хвилинної підготовки і ударів авіації війська 6-ї А і 5-ї гв. А, 1-ї ТА і 5-ї гв. ТА перейшли в наступ. Одночасно в наступ перейшло й ударне угруповання противника. Почалася танкова битва, в якій з обох боків брало участь 1160 танків і самохідних (штурмових) гармат (з радянського — 670, з боку противника — 490) (Лопуховский, Л. 2007, с. 485). У Звіті про бойові дії 5-ї гв. ТА в з 7 по 27.07.1943 р. зазначалося, що «розгорнулася незвичайна за своїми масштабами танкова битва, в якій на вузькій ділянці фронту з обох сторін брало участь понад 1500 танків» (Ротмістров, П. 1984, с. 186).

В ході тривалого контрудару (до 15 липня) відбулася низка танкових боїв із залученням артилерії й піхоти. Найбільшим з них став бій на ділянці між Псьолом і х. Сторожеве, названій згодом «танковим полем», у якому брали участь чотири (2-й, 2-й гв., 18-й і 29-й) тк ЧА, частини трьох сд і 9-ї гв. повітряно-десантної дивізії, а також 6-ї гв. мсбр 5-го гв. ск. Основної мети контрудар не досяг, противника не було розгромлено, а радянські з'єднання, що брали участь у ньому, зазнали значних втрат (18-й тк втратив 55 танків, 29-й тк із 212 танків і САУ втратив 150, 2-й гв. тк з 94 танків, які брали участь у наступі, втратив 54) (Дайнес, В. 2010, с. 543). Проте подальше просування військ 4-ї ТА біля станції було зупинено остаточно. Бій з'єднань 5-ї гв. ТА і 5-ї гв. А з німецькими дивізіями 2-го тк СС завершив перший етап Прохоровської битви (в рамках оборонної операції фронту) (Замулин, В. 2007, с. 44).

Отже, війська ВФ не змогли розгромити угруповання противника, що вклинився в оборону на 30–35 км. Генерал армії М. Ватутін опівночі 12 липня доповідав Й. Сталіну: «Танкова армія Ротмістрова з доданими їй 2 тк і 2 гв. тк безпосередньо на південний захід від Прохорівки на вузькій ділянці фронту відразу вступила у зустрічний бій з тк СС і 17 тд противника, які рушили назустріч Ротмістрова. В результаті на невеликому полі відбулася запекла масована танкова битва. Противник зазнав тут поразки, але і Ротмістров зазнав втрат і майже не просунувся вперед. Правда, Ротмістров не вводив військ свого мехкорпусу і загону Труфанова, які частково використовувалися для парирування ударів противника по армії Крюченкіна і по лівому флангу армії Жадова» (Лопуховский, Л. 2007, с. 465–466). За уточненими даними, противник 12 липня втратив 200 танків і штурмових гармат з 420, а 5-та гв. ТА — 500 танків і САУ з 951 (Лопуховский, Л. 2007, с. 548). З 5

¹ ЦАМО РФ. Ф. 332. Оп. 4948. Спр. 31. Арк. 44, 44 зв., 45.

² ЦАМО РФ. Ф. 3420. Оп. 1. Спр. 59. Час атаки переносили кілька разів і остаточно встановили на 8:30.

по 22 липня 1943 р. ВФ тільки безповоротно втратив 1646 танків або 90,4% від тих, що були в строю до початку операції¹.

Другий, завершальний етап бій за Прохорівку проходив з 13 по 16 липня, коли Е. Манштейн поставив перед 4-ю ТА і ОГ «Кемпф» завдання: оточити й знищити частину сил 69-ї А в межиріччі Півн. і Липового Дінця, завдавши удару 2-м тк СС назустріч 3-му тк з району Беленіхіно в напрямку Шахове. Хоча противник не зміг досягти завдання, він завдав військам ЧА істотних втрат і витіснив 48-й ск 69-ї А з межиріччя, забезпечивши своїм військам сприятливі умови для відходу на вихідні рубежі (Замулин, В. 2007, с. 45).

У ніч на 24 липня 1943 р. 5-ту гв. ТА було виведено в резерв ВФ, їй спільно з 1-ю ТА належало взяти участь у Белгородсько-Харківській стратегічній наступальній операції (Дайнес, В. 2010, с. 546).

Якими були причини таких втрат і невдач? Першим у цьому питанні хотів розібратися ще Й. В. Сталін, організувавши спеціальну комісію під керівництвом члена ДКО Г. М. Маленкова, матеріали якої засекречено досі. Відомо тільки, що бойові дії 5-ї гв. ТА 12 липня 1943 р. під Прохорівкою названі «зразком невдало проведеної операції» (Замулин, В. 2002, с. 320).

За висновком Л. Лопуховського, в бою під Прохоровкою 12 липня 1943 р. 5-та гв. ТА втратила приблизно у 2,5 раза більше танків і САУ, ніж противник. Безповоротні втрати сторін у бронетехніці того дня співвідносяться приблизно як 6:1 на користь німців (Лопуховский, Л. 2007, с. 507–508).

Сумарні втрати німців у битві на Курській дузі становили 1612 танків та САУ, з них 323 машини безповоротно (Grantz, D. & Hause, J. M. 1999, р. 275–276). Такі втрати для вермахту були катастрофічні, тоді як СРСР зумів досить швидко відновити й збільшити свій танковий парк. Окрім того кількісна перевага радянських військ та їхні резерви не дали противнику скористатися з невдалої контратаки радянських військ під Прохорівкою, тоді як власні втрати змусили його відмовитися від початкових планів операції «Цитадель» (Кривизюк, Л. & Юрчук, О. 2014, с. 254).

Перемогу під Курськом радянські громадяни оплатили дорогою ціною. З 5 по 23 липня 1943 р. (за 19 діб) втрати тільки ВФ досягли: безповоротні — 27542 осіб (5%), санітарні — 46350; всього — 73892 (13,8% від початкової кількості військ фронту). ЦФ за 11 діб операції втратив 33897 осіб (4,6%), безповоротні — 15336 (2%); Степовий — з 9 по 23 липня (за 15 діб) втратив 70058 осіб, безповоротні — 27452 (Кривошеев, Г. 1993, с. 188). Усього ЦФ, ВФ, СФ під час оборонної операції вбитими, пораненими й зниклими безвісти 177847 осіб, 1614 танків, 3929 гармат і мінометів, 459 літаків (Кривошеев, Г. 1993, с. 370).

Як вважає І Чубайс, офіційне трактування подій Другої світової війни писала радянська ідеологія, тому воно рясніє міфами. Багато фактів, пов'я-

¹ ЦАМО РФ. Ф. 236. Оп. 2704. Спр. 236. Арк. 155.

заних із Курською битвою, доводять, що це — одна з численних сфальсифікованих у радянській ідеології історій про Другу світову війну, які підхопили сьогодні кремлівські пропагандисти. Це означає, що сталінська концепція війни знову затребувана, хоча вона абсолютно неспроможна, несумісна з правдою та гласністю (Владимиров, В. 2019).

Хоч би як оцінювали Курську стратегічну оборонну операцію, виграли її радянські війська. І перемога ця була досягнута завдяки стійкості й мужності солдатів і офіцерів усіх родів військ.

Висновки. Під час Курської стратегічної оборонної операції відбувся розвиток воєнного мистецтва. Ставка ВГК врахувала недооцінку противника в травні 1942 р. під Харковом. Маючи кількісну перевагу над німецьким угрупованням військ, перейшли до глибокоешелонованої оборони на глибину до 300 км, щоб максимально завдати втрат противнику й створити умови для переходу в контрнаступ для розгрому угруповання вермахту.

Характерним для планування оборонної операції під Курськом було розроблення кількох варіантів дій військ противника, що не було відпрацьовано в попередніх оборонних операціях.

Новим, що суттєво вплинуло на стійкість оборони, в оперативному мистецтві й уперше під час німецько-радянської війни стали:

— завчасне зайняття на армійських і фронтових рубежах оборони других ешелонів і резервів армій та фронтів, що сприяло своєчасному розгортанню на підготовлених рубежах у глибині оборони, а також висуванню для посилення перших ешелонів;

— масоване застосування бронетанкових і механізованих військ, чому сприяло формування танкових армій однорідного складу (до 18 липня 1943 р. було створено п'ять), а також окремих танкових і механізованих бригад, які були мобільні, володіли великою ударною силою та вогневою міццю;

— наявність значної кількості танкових об'єднань, з'єднань, частин і окремих підрозділів, яка дала змогу посилити загальновійськовій армії, дивізії, полки і створити потужний рухомий резерв: окремі танкові полки, бригади й самохідно-артилерійські полки додавалися стрілецьким з'єднанням, а частина використовувалася в резерві загальновійськових армій.

Танкові та механізовані корпуси включалися до складу фронтових резервів, а танкові армії становили другі ешелони фронтів. Їх застосовували для потужних контрударів, а також для утримання підготовлених рубежів оборони в глибині оборони спільно з загальновійськовими з'єднаннями, що було новим щодо їх застосування в обороні.

Окремі танкові й механізовані корпуси мали бойовий порядок зазвичай у два ешелони, що давало змогу надійно утримувати рубежі, які займали. Танкова бригада, що перебувала в другому ешелоні, була потужною маневреною групою, готовою бути введена на будь-якому загрозливому напрямку.

Під час Курської стратегічної оборонної операції було задіяно три танкові армії, 10 окремих танкових і дві окремі механізовані бригади. Таку кількість танкових військ з початку війни було використано вперше.

До прорахунків командування ЧА слід віднести: недотримання заходів маскування під час перегрупування й зосередження стратегічних резервів Ставки Верховного головнокомандування.

- Бабаджян, А. 1972. *Дороги победы*. Москва.
- Василевский, А. 1978. *Дело всей жизни*. Издание 3. Москва: Политиздат.
- Владимиров, В. 2019. *Танковая битва под Прохоровкой: история, искаженная от начала до конца?* [Online]. Режим доступа: <http://surl.li/omaci>
- Гланц, Д. 2006. Крупнейшее поражение Жукова. Катастрофа Красной Армии в операции «Марс» 1942 г. Москва: АСТ : Астрель.
- Гланц, Д. & Хауз Дж. 2007. Курская битва. Решающий поворотный пункт Второй мировой войны. Москва: АСТ : Астрель.
- Гудериан, Г. 1998. *Воспоминания солдата* / Пер. с немецкого яз. Ростов на Дону: Феникс.
- Гудериан, Г. 1999. *Воспоминания солдата*. Смоленск: Русич.
- Давыдов, В. 2014. *Анализ Курской битвы: историко-документальная эпопея*. Курск: Славянка.
- Дайнес, В. 2009. *Бронетанковые войска Красной Армии*. Москва: Яуза: Эксмо.
- Дайнес, В. 2010. *Советские танковые армии в бою*. Москва: Яуза: Эксмо.
- Дашичев, В. 1973. *Банкротство стратегии германского фашизма. Ист. очерки, документы и материалы*. В 2 т. Москва: Наука. Т. 2.
- Жуков, Г. 1983. *Воспоминания и размышления*. Т. 3. Москва: Издательство Агентства печати Новости. 352 с.
- Жуков, Г. 1970. *Курская битва*. Москва.
- Замулин, В. 2002. *Прохоровское сражение*. Москва.
- Замулин, В. 2007. *Засекреченная Курская битва. Секретные документы свидетельствуют*. Москва: Яуза: Эксмо.
- Замулин, В. 2017. *Прохоровка — неизвестное сражение Великой войны*. Москва: Яуза-каталог.
- Замулин, В. 2018. *Курск-43. Как готовилась битва «титанов»*. Кн. 1. Москва: Эксмо: Яуза.
- Замулин, В. 2019. *Курск-43. Как готовилась битва «титанов»*. Кн. 2. Москва: Эксмо: Яуза.
- Захаров, Ю. 1985. *Генерал армии Н. Ф. Ватутин*. Москва.
- Кагуков, М. 1974. *На острие главного удара*. Москва: Воениздат.
- Колтунов, Г. & Соловьев Б. 1970. *Курская битва*. Москва: Воениздат.
- Конев, И. 1970. *Курская битва*. Москва.
- Конев, И. 2000. *Записки командующего фронтом. 1943–1944*. Москва: Наука. 368 с.
- Кривизюк, Л. 2011. Створення та розвиток танкових військ СРСР між світовими війнами та під час Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Вип. 16. С. 33–46.
- Кривизюк, Л. & Юрчук, О. 2014. *Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра*: Монографія. Львів: Ліга Нова.
- Кривошеев, Г. 1993. *Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование*. Москва: Воениздат.

- Кросс, Р. 2006. *Операция «Цитадель»* / Пер. с англ. А. Марченко. Смоленск: Русич.
- Лиддел Гарт, Б. Г. 1999. *Вторая мировая война*. Москва: АСТ, Санкт-Петербург: Terra Fantastica.
- Лопуховский, Л. 2007. *Прохоровка без грифа секретности*. Москва: Эксмо: Яуза.
- Лосик, О. 1975. *История танковых войск Советской армии*. Т. 1. Зарождение и развитие танковых войск Советской Армии до Великой Отечественной Войны (1917–1941 гг.). Москва: Издание академии.
- Маркин, И. 1953. *Курская битва*. Москва.
- Меллентин, Ф. 2005. *Танковые сражения, 1939–1945: боевое применение танков во Второй мировой войне: пер. с нем.* Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Полигон.
- Ньютон, С. 2006. *Курская битва. Немецкий взгляд*. Москва: Яуза.
- Ньютон, С. 2007. «Пожарник» Гитлера — фельдмаршал Модель: [пер. с англ.]. Москва: АСТ, АСТ Москва, Хранитель. 507 с.
- Попель, Н. 1960. *Танки повернули на запад*. Москва.
- Радзиевский, А. 1977. *Танковый удар: танковая армия в наступательной операции фронта по опыту Великой Отечественной войны*. Москва: Воениздат.
- Рокоссовский, К. 1988. *Солдатский долг*. Москва: Воениздат.
- Ротмистров, П. 1963. *История военного искусства*. Т. 2. Москва: Воениздат.
- Ротмистров, П. 1984. *Стальная гвардия*. Москва: Воениздат.
- Строков, А. 1966. *История военного искусства*. Москва: Воениздат. 656 с.
- Типпельскирх, К. 1999. *История Второй мировой войны*. Санкт-Петербург: Полигон; Москва: АСТ. 796 с.
- Широкоград, А. 2009. *Танковая война на Восточном фронте*. Москва: Вече.
- Штеменко, С. М. 1975. *Генеральный штаб в годы войны*. Кн. 1. Москва: Воениздат.
- Manstein, E. 1955. *Verlorene Siege*. Bonn.
- Grantz, D. & Hause, J. M. 2001. *The Battle of Kursk*.
- Babadzhanyan, A. 1972. *Dorogi pobedyi [Roads of Victory]*. Moskva. [In Russian].
- Vasilevskiy, A. 1978. *Delo vsey zhizni [The Case of a Lifetime]*. Izdanie 3. Moskva: Politizdat. [In Russian].
- Vladimirov, V. 2019. *Tankovaya bitva pod Prohorovkoy: istoriya, iskazhennaya ot nachala do kontsa? [Tank Battle of Prokhorovka: A History Distorted from Beginning to End?]*. [Online]. Available at: <http://surl.li/omaci> [In Russian].
- Glants, D. 2006. *Krupneyshee porazhenie Zhukova. Katastrofa Krasnoy Armii v operatsii «Mars» 1942 g. [Zhukov's Greatest Defeat. The Red Army's Disaster in Operation «Mars» 1942]* Moskva: АСТ: Astrel. [In Russian].
- Glants, D. & Hauz, Dzh. 2007. *Kurskaya bitva. Reshayushchiy povorotnyiy punkt Vtoroy mirovoy voiny [The Battle of Kursk. Decisive Turning Point of World War II]*. Moskva: АСТ: Astrel. [In Russian].
- Guderian, G. 1998. *Vospominaniya soldata [A Soldier's Memoir]* / Per. s nemetskogo yaz. Rostov na Donu: Feniks. [In Russian].
- Guderian, G. 1999. *Vospominaniya soldata [A Soldier's Memoir]*. Smolensk: Rusich. [In Russian].
- Davydkov, V. 2014. *Analiz Kurskoy bitvy: istoriko-dokumentalnaya epopeya [Analysis of the Battle of Kursk: Historical and Documentary Epic]*. Kursk: Slavyanka. [In Russian].
- Daynes, V. 2009. *Bronetankovyie voyska Krasnoy Armii [Armored Forces of the Red Army]*. Moskva: Yauza: Eksmo. [In Russian].
- Daynes, V. 2010. *Sovetskie tankovyie armii v boyu [Soviet Tank Armies in Battle]*. Moskva: Yauza: Eksmo. [In Russian].

Dashichev, V. 1973. *Bankrotstvo strategii germanskogo fashizma. Ist. ocherki, dokumenty i materialy* [Bankruptcy of the Strategy of German Fascism. Historical Essays, Documents, and Materials]. V 2 t. Moskva: Nauka. T. 2. [In Russian].

Zhukov, G. 1983. *Vospominaniya i razmyishleniya* [Memoirs and Reflections]. T. 3. Moskva: Izdatelstvo Agentstva pechati Novosti. [In Russian].

Zhukov, G. 1970. *Kurskaya bitva* [The Battle of Kursk]. Moskva. [In Russian].

Zamulin, V. 2002. *Prohorovskoe srazhenie* [Prokhorovka Battle]. Moskva. [In Russian].

Zamulin, V. 2007. *Zasekrechennaya Kurskaya bitva. Sekretnyie dokumenty svidetelstvuyut* [Classified Battle of Kursk. Secret Documents Testify]. Moskva: Yauza: Eksmo. [In Russian].

Zamulin, V. 2017. *Prohorovka — neizvestnoe srazhenie Velikoy voynyi* [Prokhorovka — Unknown Battle of the Great War]. Moskva: Yauza-katalog. [In Russian].

Zamulin, V. 2018. *Kursk-43. Kak gotovilas bitva «titanov»* [Kursk-43. How the Battle of Titans Was Prepared]. Kn. 1. Moskva: Eksmo: Yauza. [In Russian].

Zamulin, V. 2019. *Kursk-43. Kak gotovilas bitva «titanov»* [Kursk-43. How the Battle of Titans Was Prepared]. Kn. 2. Moskva: Eksmo: Yauza. [In Russian].

Zaharov, Yu. 1985. *General armii N. F. Vatutin* [Army General N. F. Vatutin]. Moskva. [In Russian].

Katukov, M. 1974. *Na ostrie glavnogo udara* [On the Edge of the Main Strike]. Moskva: Voenizdat. [In Russian].

Koltunov, G. & Solovov B. 1970. *Kurskaya bitva* [The Battle of Kursk]. Moskva: Voenizdat. [In Russian].

Konev, I. 1970. *Kurskaya bitva* [The Battle of Kursk]. Moskva. [In Russian].

Konev, I. 2000. *Zapiski komanduyushego frontom. 1943–1944* [Notes of the Front Commander. 1943–1944]. Moskva: Nauka. [In Russian].

Kryvyziuk, L. 2011. *Stvorennia ta rozvytok tankovykh viisk SRSR mizh svitovymi viinamy ta pid chas Druhoi svitovoi viiny* [Creation and Development of Tank Troops of the USSR Between the World Wars and During World War II]. *Viiskovo-naukovy visnyk*. Vyp. 16. Akademiia sukhoputnykh viisk. Lviv: ASV. S. 33–46. [In Ukrainian].

Kryvyziuk, L. & Yurchuk O. 2014. *Tanky i tankovi viiska: vchora, sohodni, zavtra* [Tanks and Tank Troops: Yesterday, Today, Tomorrow]: Monohrafiia. Lviv: Liha Nova. [In Ukrainian].

Krivosheev, G. 1993. *Grif sekretnosti snyat: Poteri Vooruzhennyih Sil SSSR v voynah, boevyih deystviyah i voennyih konfliktah: Statisticheskoe issledovanie* [Secrecy Removed: Losses of the Armed Forces of the USSR in Wars, Military Actions, and Armed Conflicts: Statistical Study]. Moskva: Voenizdat. [In Russian].

Kross, R. 2006. *Operatsiya «Tsitadel»* [Operation «Citadel»] / Per. s angl. A. Marchenko. Smolensk: Rusich. [In Russian].

Liddel Gart, B. G. 1999. *Vtoraya mirovaya vojna* [The Second World War]. Moskva: AST, Sankt-Peterburg: Terra Fantastica. [In Russian].

Lopuhovskiy, L. 2007. *Prohorovka bez grifa sekretnosti* [Prokhorovka Without Secrecy]. Moskva: Eksmo: Yauza. [In Russian].

Losik, O. 1975. *Istoriya tankovykh voysk Sovetskoy armii* [History of the Tank Forces of the Soviet Army]. T. 1. *Zarozhdenie i razvitie tankovykh voysk Sovetskoy Armii do Velikoy Otechestvennoy Voynyi (1917–1941 gg.)*. Moskva: Izdanie akademii. [In Russian].

Markin, I. 1953. *Kurskaya bitva* [The Battle of Kursk]. Moskva. [In Russian].

Mellentin, F. 2005. *Tankovyie srazheniya, 1939–1945: boevoe primenenie tankov vo Vtoroy mirovoy vojne* [Tank Battles, 1939–1945: Combat Use of Tanks in World War II]: per. s nem. Moskva: AST; Sankt-Peterburg: Poligon. [In Russian].

Nyuton, S. 2006. *Kurskaya bitva. Nemetskiy vzglyad* [The Battle of Kursk. A German Perspective]. Moskva: Yauza. [In Russian].

- Nyuton, S. 2007. «Pozharnik» Gitlera — feldmarshal Model [«Fireman» Hitler — Field Marshal Model]: [per. s angl.]. Moskva: AST, AST; Moskva: Hranitel. [In Russian].
- Popel, N. 1960. *Tanki povernuli na zapad* [Tanks Turned West]. Moskva. [In Russian].
- Radzievskiy, A. 1977. *Tankovyy udar: tankovaya armiya v nastupatelnoy operatsii fronta po opyitu Velikoy Otechestvennoy voyni* [Tank Strike: Tank Army in the Offensive Operation of the Front Based on the Experience of the Great Patriotic War]. Moskva: Voenizdat. [In Russian].
- Rokossovskiy, K. 1988. *Soldatskiy dolg. Moskva* [Soldier's Duty]: Voenizdat. [In Russian].
- Rotmistrov, P. 1963. *Istoriya voennogo iskusstva* [History of Military Art]. T. 2. Moskva: Voenizdat. [In Russian].
- Rotmistrov, P. 1984. *Stalnaya gvardiya* [Steel Guard]. Moskva: Voenizdat. [In Russian].
- Strokov, A. 1966. *Istoriya voennogo iskusstva* [History of Military Art]. Moskva: Voenizdat. [In Russian].
- Tippelskirh, K. 1999. *Istoriya Vtoroy mirovoy voyni* [History of the Second World War]. Sankt-Peterburg: Poligon; Moskva: AST. [In Russian].
- Shirokorad, A. 2009. *Tankovaya vojna na Vostochnom fronte* [Tank War on the Eastern Front]. Moskva: Veche. [In Russian].
- Shtemenko, S. M. 1975. *Generalnyiy shtab v godyi voyni* [General Staff During the War Years]. Kn. 1. Moskva: Voenizdat. [In Russian].
- Manstein, E. 1955. *Verlorene Siege*. Bonn.
- Grantz, D. & Hause, J. M. 2001. *The Battle of Kursk*.